

Hileya: naukovyy visnyk. Issue 147 (№ 8). Part 2.

Filosofs'ki nauky. 7–13. (in Ukrainian).

5. Bulatov M.O. (2009). *Filosofs'kyj slovnyk* [Philosophical Dictionary]. K.: Stylos. 575 p. (in Ukrainian).

6. Gorbulin V.P. (2019). *Zabezpechennya oborony ta bezpeky Ukrainy: aktual'ni problemy i shlyaxy yix vyrishennya* [Defense and security of Ukraine: current problems and ways to solve them]. *Visnyk nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy*. №9. 3–18. (in Ukrainian).

7. Gorbulin V.P., Mernikov G.I., Shevczov A.I. (2018). *Suchasni naukovo-texnologichni mozhyvosti v oboronnij sferi* [Modern scientific and technological capabilities in the defense sphere]. *Visnyk nacional'noyi akademiyi nauk Ukrainy*. №9. 18–28. (in Ukrainian).

8. «Donbas`ka skladova» rosijis`ko-ukrayins`kogo konfliktu: dumky ta ocinky gromadyan [Donbass component of the Russian-Ukrainian conflict: opinions and opinions of citizens] (2019). *Nacional'na bezpeka i oborona*. № 1-2 (177-178). 137–164. (in Ukrainian).

9. *Zakon Ukrainy «Pro nacional'nu bezpeku Ukrainy»* [The Law of Ukraine "On National Security of Ukraine"]. *Zakonodavstvo Ukrainy*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20180621#n15> (last accessed 17.11.2019).

10. Kasperovich Yu.V. (2019). *Fiskal'na bezpeka derzhavy v umovax gibrydnoyi vijny. Analitychna dopovid`* [Fiscal security of the state in the conditions of hybrid war. Analytical report]. Kyiv: Feniks. 128 p. (in Ukrainian).

11. Litvinenko O.M. (2019). *Dosvid nacional'nogo prymyrennnya: rizni shlyaxy do odniiyeyi mety* [Experience of national reconciliation: different paths to one goal]. *Strategichni priorityety*. № 1(49). 44–57. (in Ukrainian).

12. Facon Isabelle (2017). Reforming Ukrainian Defense: No Shortage of Challenges. *Russie. Nei. Visions*. № 101 (may), IFRI. (in English).

13. Klein Margarete (2019). *Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. Aims, Instruments and Perspectives*. Berlin: German Institute for International and Security Affairs. (in English).

14. Pettersson Therese, Hogbladh Stina, Oberg Magnus (2019). Organized violence, 1989–2018 and peace agreements. *Journal of Peace Research*. Vol. 56 (june). Issue 4. 589–603. (in English).

15. Themner Lotta, Wallensteen Peter. Armed conflicts, 1946–2013 (2014). *Journal of Peace Research*. Vol. 51 (july). Issue 4. 541–554. (in English).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.2>
УДК94:271.222(477)«193»

Ніна Брехунець

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та культури України,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ORCID: 0000-0001-7328-3927

Email: n.brekhunets@gmail.com

КОНФЛІКТ МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ АВТОКЕФАЛЬНОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ І ТОТАЛІТАРНОЮ ВЛАДОЮ ТА ЙОГО ПРОЕКЦІЯ НА СУЧАСНІ ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті проведено аналіз конфлікту між Українською Автокефальною Православною Церквою й тоталітарною владою та його проекцію на сучасні етнорелігійні процеси в Україні. Показано, що УАПЦ як своєрідна модерна церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917-1921 рр., була українською за духом і за формою, виховувала в українців повагу до національної історії і культури, стала важливим об'єктом «Великого терору». Розкрито, що УАПЦ продовжувала залишатися українською релігійною організацією й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священники у своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію, культуру, звичаї і традиції, тому впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурами СРСР. Показано, що радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивними органами, раз і назавжди покінути з так званим «українськими буржуазними націоналістами» в рясах, саме так була сфабрикована справа «Духовні», про діяльність «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». Виявлено, що тоталітарний режим звинуватив заарештованих віруючих українців у контрреволюційних діях, у відродженні церковного і релігійного життя в Україні, просуванні власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади. Встановлено, що внаслідок комплексних і цілеспрямованих репресій тоталітарного режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були остаточно знищені. Доведено, що лише з кінця 80-х рр. ХХ ст., коли розпочався занепад комуністичної ідеології, християни України отримали можливість відновити українські

церковні організації, у тому числі й УАПЦ. Розкрито, що важкий постколоніальний і посттоталітарний спадок, підризна антиукраїнська діяльність РПЦ та колишньої агентури КДБ посприяли розгортанню конфліктів в Україні.

Ключові слова: Україна, Українська Автокефальна Православна Церква, «Великий терор», тоталітарний радянський режим.

Nina Brekhunets

Ph.D. in History, Associate Professor,
Department of History and Culture of Ukraine,
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University

THE CONFLICT BETWEEN THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH AND THE TOTALITARIAN AUTHORITIES AND ITS PROJECTION ON MODERN ETHNO-RELIGIOUS PROCESSES IN UKRAINE

Abstract. The article analyzes the conflict between the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) and the totalitarian government and its projection on the contemporary ethno-religious processes in Ukraine. It is shown that the UAOC as a kind of modern ecclesiastical structure created under the heavy influence of the stormy events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, was Ukrainian in spirit and form, and brought up respect for national history and culture among Ukrainians and became an object of prosecution during the the Great Terror. It was revealed that the UAOC continued to be a Ukrainian religious organization and professed love for Ukraine, and its hierarchs and priests in their sermons called on believers to be Ukrainians, to respect their mother tongue, cultural history, customs and traditions also during the second half of the 1920th half of the 1930es. The UAOC was consistently persecuted and exterminated by the repressive structures of the USSR. It is shown that the Soviet authorities decided to destroy the UAOC finally, and ordered the repressive authorities to end the so-called «Ukrainian bourgeois nationalists» in the ranks once and for all, so that the «Clergy» case concerning the activities of the Ukrainian counter-revolutionary national organization was fabricated. It has been revealed that the totalitarian regime accused the arrested believing Ukrainians of counter-revolutionary actions, the revival of church and religious life in Ukraine, the promotion of their own candidates in the upcoming elections to the Local Councils in order to incorporate their people into important state bodies in order to use foreign powers in the case of foreign intervention. It is established that as a result of the complex and purposeful repression of the totalitarian regime in Ukraine, the UAOC ceased its Ukrainian-centric activity and its remnants were finally destroyed. It is proved that only from the late 1980es, when the decline of communist ideology began, the Christians of Ukraine were able to restore Ukrainian church organizations, including the UAOC. It is revealed that the heavy post-colonial and post-totalitarian legacy and the subversive anti-Ukrainian activities of the Russian Orthodox Church and the former KGB agents have contributed to the escalation of conflicts in Ukraine.

Keywords: Ukraine, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, great terror, totalitarian Soviet regime.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення заявленої проблематики полягає у тому, що досліджуючи конфлікт між Українською Автокефальною Православною Церквою (далі – УАПЦ) й тоталітарною владою та його проекцію на сучасні етнорелігійні процеси в Україні, тим самим аналізуємо, яким чином тоталітарний режим намагався знищити українські самобутні релігійні організації та Віру українців у Бога, перетворити їх на надійні «гвинтики» радянської системи, і яким чином цей конфлікт віддзеркалюється у суверенній українській державі. Наукова новизна статті визначається тим, що на основі ретельного аналізу історичної літератури та архівних джерел, показано, як радянська влада намагалася знищити всіх тих, хто якимось чином не вписувався в її систему цінностей. Це дослідження виконується у межах науково-дослідної теми кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» – «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – поч. XX ст.».

Аналіз досліджень і публікацій. Становленню, функціонуванню та знищенню УАПЦ й осмисленню сучасних етнорелігійних процесів в Україні присвячено низку публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Цією тематикою активно цікавилися дослідники за межами України, зокрема Б. Боцюрків [1], І. Власовський [3], О. Воронин [4], О. Хомчук [17] та ін. Серед модерної української історіографії треба виокремити важливі напрацювання О. Висовень [5], А. Зінченка [6; 7], О. Ігнатуши [14], А. Киридон [8], О. Красільнікової [9], Л. Пилявця [10], В. Пономарьова [11], І. Преловської [12], Ф. Турченка [14], Н. Шип [19] та ін. Разом з тим, незважаючи на наявність значної кількості публікацій прямо й опосередковано пов'язаних із заявленою проблематикою, це питання залишається в історіографічному тренді, тому продовжує викликати підвищене зацікавлення у середовищі науковців, зберігаючи актуальність, і потребує подальшого неупередженого вивчення та осмислення в контексті викликів і загроз, які постали перед Україною та українською нацією на початку Третього тисячоліття.

Стосовно джерельної бази дослідження, то вона є доволі представницькою. По-перше, це матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), а саме фонд 3984, у якому міститься багато цікавих документів, пов'язаних з утворенням і діяльністю УАПЦ [18]. По-друге, це документальні матеріали, що перебувають на збереженні у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), зокрема, фонд 16, у якому містяться матеріали секретаріату ДПУ УСРР – УРСР (Державне Політичне Управління Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки). Ці документи (доповіді, спецповідомлення) Управління Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – УНКВС) по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до Народного Комісаріату Внутрішніх Справ Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – НКВС УСРР) про оперативну слідчу роботу по лінії церкви [5]. У цій праці використано головним чином матеріали з ГДА СБУ, які сприяють неупередженому аналізу завершального етапу боротьби радянського режиму проти УАПЦ у другій половині 30-х рр. XX ст., яка є складовою так званого «Великого терору» сталінського режиму проти населення УРСР.

Мета дослідження є аналіз конфлікту між УАПЦ й тоталітарною владою та його проекція на сучасні етнорелігійні процеси в Україні.

Виклад основного матеріалу. Християнство, як одна з трьох світових релігій, поряд з буддизмом та ісламом відіграла, відіграє і буде відігравати величезну роль у житті українського народу. Важливими складовими українського етнокультурного комплексу є християнська релігія, церква, релігійність, благодійність тощо [15, с. 55]. Як справедливо відзначає О. Шуба, так сталося тому, що упродовж багатьох століть, релігія всотувалася українцями, глибоко проникаючи спочатку в їх етнічну, а потім у національну свідомість і самосвідомість, воедино зливаються із національною культурою, народними звичаями і традиціями, святами і обрядами, надаючи тим самим, українській духовності неповторної самотності [20, с. 67-68].

Впродовж тривалого часу християнство безперешкодно розвивалося в українському соціумі, але коли на території колишньої Російської імперії запанували більшовики, й у 1922 р. утворився Союз Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) ситуація кардинально змінюється. Оскільки у СРСР на державному рівні була визнана панівною лише єдиновірною комуністичною ідеологією «марксизм-ленінізм-сталінізм», то будь-які інші конкурентні світоглядні, політичні, духовні, релігійні тощо візії мали бути ліквідовані, раз і назавжди.

Незважаючи на поразку Української революції 1917-1921 рр. і втрату суверенної держави, українці отримали у складі СРСР власне квазідержавне утворення – Українську Соціалістичну Радянську

Республіку, яка у 1937 р. у зв'язку з прийняттям нової Конституції змінила свою назву, на Українську Радянську Соціалістичну Республіку (далі – УРСР) [16, с. 56]. У 20-х рр. XX ст. в Україні розпочалося справжнє відродження українськості в усіх сферах, у тому числі відбувся «релігійний ренесанс». Якщо у 1917-1921 рр. під час Української революції українцям не вдалося скинути духовне ярмо Російської Православної Церкви (далі – РПЦ) й відновити власну Помісну Церкву, то дещо згодом вони успішно реалізували свої прагнення.

О. Субтельний влучно зауважує: «Як не парадоксально, але кампанія за самостійну українську православну церкву досягла апогею за радянської влади. Вважаючи найнебезпечнішим релігійним супротивником Російську православну церкву на чолі з новообраним патріархом Тихоном, радянські власті не перешкоджали виникненню релігійних груп, що підривали вплив існуючої церкви. Тим і пояснюється їхня тодішня терпимість до української церкви [13, с. 492].

Такі суспільно-політичні тенденції посприяли консолідації проукраїнських сил, й у жовтні 1921 р. у Софійському соборі в Києві зібрався I Всеукраїнський собор, на якому було проголошено створення УАПЦ на засадах автокефалії (незалежності церкви від будь-якої церковної організації, як в Україні, так і за її межами), соборноправності (участі вірян поряд з кліром у церковному житті й широкому впровадженні новацій на демократичних парафіяльних, єпархіальних і Всеукраїнських соборах) та українізації (впровадженні у повсякденне сакральне життя української мови і народних традицій). Очільником УАПЦ був обраний Василь Липківський [3, с. 106-136].

За дуже короткий час УАПЦ розбудувала свої структурні підрозділи, і набула поваги і популярності у радянській Україні. За свідченням О. Субтельного у 1924 р. вона вже мала 30 єпископів, близько 1500 священників понад 1100 парафій (із загальної кількості близько 9 тисяч) та мільйони віруючих, до неї навіть приєдналося багато українських парафій у Сполучених Штатах Америки, Канади та Європи [13, с. 493].

Таке кількісне та якісне її зростання дуже стурбувало більшовицьку владу і вона розпочала тотальний наступ на УАПЦ, використовуючи для цього широкий спектр репресивних засобів. Ось так охарактеризував глибинні причини конфронтації УАПЦ із сталінським режимом Митрополит Василь Липківський: «Влада скоро спостерегла, що Українська Автокефальна Православна Церква виростає в міцну і для влади небезпечну гору, вона проголосила себе «автокефальною», незалежною від московського церковного руху, а незалежність церковна криє в собі думку і про незалежність державну; вона дуже захоплює народ, а це для протицерковної влади найгірше неприємно; вона нарешті є національна, виховує народ в національній свідомості, а рад. Влада проти всякої національної свідомості, особливо української [11].

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. тоталітарний режим перейшов до активної фази знищення УАПЦ: неодноразово заарештовував Митрополита Василя; залякував і тероризував його прибічників; інспірував проведення Надзвичайного Собору у Києві 28-29 січня 1930 р., який прийняв рішення про її саморозпуск; під час горезвісного сфальсифікованого процесу «Спілки Визволення України» звинуватив багатьох вірян УАПЦ у так званому «українському буржуазному націоналізмі» та репресував їх [3, с. 288-344].

Незважаючи на цей жахливий терор у першій половині 30-х р. ХХ ст. УАПЦ, очолювана Митрополитом Київським і Харківським (з 1934 р. Київським) і всієї України Іоаном (Іваном Павловським), намагалася відновити свою діяльність, але радянська влада послідовно нищила своїх опонентів, не зупиняючись ні перед чим. Так, у 1935 р. Митрополиту Іоану заборонили проводити богослужіння, а згодом його заарештували та розстріляли у 1937 р. [7, с. 132-144].

Врешті-решт, тоталітарний режим вирішив остаточно покінути з УАПЦ, точніше з тими її «недобитками». З цією метою слідчими НКВС УРСР була сфабрикована справа під назвою «Духовні» про діяльність так званої «Української контрреволюційної націоналістичної фашистської організації». У преамбулі записки про підсумки агентурно-оперативної роботи з церковниками та сектантами проведеної з 1 січня по жовтень 1937 р. зазначалося, «що в результаті прийняття «Сталінської Конституції» активізувалося церковно-сектантське підпілля, яке намагається використати оприлюднення Основного Закону СРСР у своїх контрреволюційних цілях. А саме: відродити церковне і релігійне життя; просувати власних кандидатів на майбутніх виборах до Рад з метою інкорпорації своїх людей на важливі державні посади, щоби у випадку іноземної інтервенції використати їх проти радянської влади» [5, арк. 63].

Щоб запобігти реалізації цих «ворожих планів» працівниками НКВС, як підкреслено в їхньому звітному документі, «був нанесений оперативний удар по контрреволюційному церковно-сектантському підпіллю, в результаті якого заарештовано 723 особи, з них 627 осіб вже засуджені. З загальної кількості заарештованих: попів різних орієнтацій – 275 осіб. Церковників і монархів – 199 осіб. Сектантів – 249 осіб. По 67-и груповим справам проходять 362 звинувачених особи, із яких по церковникам 193 особи і по сектантам – 169 осіб. Інші справи пройшли в індивідуальному порядку» [5, арк. 64].

Внаслідок значного морального і фізичного тиску (тортур), заарештовані «зізнавалися» у всіх своїх злочинах і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Загалом по справі «Духовні» проходило 30 осіб, з них згідно рішенням так званої «Судової Трійки» 17 осіб розстріляли, 8-ро відправили до концтаборів, а з 5-ма продовжили слідчі дії [5, арк. 72].

Також у 1937 р. був розстріляний колишній очільник УАПЦ Митрополит Василь Липківський [6, с. 320], а український автокефальний рух та його організаційна структура, ієрархи, клір, прихильники були репресовані або ліквідовані.

Тоталітарний режим нищив будь-яких реальних чи імовірних опонентів, які тим чи іншим чином, могли протидіяти йому у суспільно-політичному, культурному і релігійному житті СРСР.

Тільки із розпадом радянської комуністичної імперії й знищенням тоталітарної системи та відновленням Україною своєї державності у серпні 1991 р. українські християни отримали можливість без усіляких перешкод жити і творити по Євангелію, виконувати головний заповіт Христа – проповідувати Слово Боже, активізувати свою духовну і соціальну діяльність. Вони активно долучилися до розбудови Української держави як своєю добросовісною працею, так і впровадження у сучасний вітчизняний соціокультурний вимір духовно-соціальних вартостей, які не тільки проголошуються, а й реально втілюються в життя сотнями тисяч громадян нашої Батьківщини. Це і трудова мораль, міцна сім'я, здоровий спосіб життя, увага до окремої особистості, демократизм у взаємовідносинах, ініціативність, відсутність етнічної, релігійної і расової нетерпимості, розповсюджена практика взаємодопомоги спілкування тощо [2, с. 34].

На часі стало створення Єдиної Помісної Православної Церкви України, оскільки Український Екзархат був невід'ємною частиною РПЦ, і не міг відповідним чином представляти інтереси Українського Православ'я. Проте очільники РПЦ за допомогою колишніх агентів Комітету Державної Безпеки (далі – КДБ) посприяли розгортанню конфліктів у середовищі українських православних вірян і кліру, що зрештою призвело до гострої конфронтації поміж ними. Зрештою ці етноконфесійні конфлікти призвели до існування упродовж майже чверті століття на теренах України Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Православної Церкви Московського Патріархату й УАПЦ. Лише військова й інформаційна російська агресія змусила українське суспільство згуртуватися й чинити активний спротив агресору. Одним з наслідків російсько-української гібридної війни стало надання Україні Константинопольським Патріархом Варфоломієм Томосу й створення Православної Церкви України. Маємо надію, що для перемоги над агресором українська нація буде згуртуватися, об'єднуватися, долати внутрішні конфлікти, у тому числі й етноконфесійні та розбудовувати правову державу й громадянське суспільство в Україні.

Висновки. Таким чином, УАПЦ як своєрідна модерна церковна структура, що творилася під значним впливом буремних подій Української революції 1917-1921 рр., була українською за духом і за формою, виховувала в українців повагу до національної історії і культури, стала важливим

об'єктом «Великого терору». Незважаючи на те, що впродовж другої половини 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. УАПЦ послідовно переслідувалася і нищилася репресивними структурами СРСР, вона продовжувала залишатися українською релігійною організацією й сповідувала любов до України, а її ієрархи та священники у своїх проповідях закликали віруючих бути українцями, поважати рідну мову, історію культуру, звичаї і традиції. Саме тому, радянська влада вирішила остаточно знищити УАПЦ та віддала наказ репресивними органами, раз і назавжди покінути з так званим «українськими буржуазними націоналістами» в рясах. Сталінський режим звинуватив заарештованих віруючих у контрреволюційних діях та відродженні церковного і релігійного життя в Україні. Внаслідок значного морального тиску та тортур, ув'язнені «зізнавалися» у всіх своїх злочинах, і надали ті покази, які від них прагнули отримати сталінські поплічники. Внаслідок комплексних репресій сталінського режиму в Україні, УАПЦ припинила свою україноцентричну діяльність, а її залишки були ліквідовані.

Лише з кінця 80-х рр. XX ст. коли розпочався занепад комуністичної ідеології, християни України отримали можливість відновити українські церковні організації, у тому числі й УАПЦ. Проте важкий постколоніальний і посттоталітарний спадок та підривна антиукраїнська діяльність РПЦ та колишньої агентури КДБ посприяли розгортанню конфліктів в Україні. Тільки в умовах неоголошеної російсько-української гібридної війни розпочався процес подолання внутрішніх українських конфліктів, у тому числі етноконфесійних.

1. Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. 285–294.

2. Висовень О. Роль громад Євангельських християн-баптистів у русі опору радянському тоталітарному режиму та відновленні державності України. *Українознавчий альманах*. Вип. 21. К.: «Міленіум», 2017. 32–36.

3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у 4-х т. 5 кн. Репринтне видання 1961 року. Київ: Либідь, 1998. Том 4. (XX ст.). Ч. I. 368 с.

4. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.

5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. О. 1. С. 32. Документи (довідки) доповіді, спецповідомлення управління УНКВС по Одеській, Київській, Вінницькій, Чернігівській областях до НКВС УРСР про оперативно-слідчу роботу по лінії церкви 1935-1937 р. 32 а.

6. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. Київ: Видавництво «Дніпро», 1997. 424 с.

7. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ

Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2003. 156 с.

8. Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль, 2005. 384 с.

9. Красільнікова О. Український церковно-православний рух: історичні передумови. *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2017. Ч. 2. 7–13.

10. Пилявець Л. Автокефальна православна церква в Україні. *Людина і світ*. Київ, 1990. №5. 19–24.

11. Пономарьов В. «Не бійтеся!» Цими словами Христа звернувся до залякуваних чекістами делегатів церковного Собору митрополит Василь Липківський. *Дзеркало тижня*. 2009. №11 (739).

12. Преловська І. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) Український церковно-визвольний рух і утворення Автокефальної Православної Церкви. *Матеріали наукової конференції*. Київ, 1997. 29–49.

13. Субтельний О. Україна: історія / переклад з англійської. 3-тє видання перероб. і доп. К: Либідь, 1993. 720 с.

14. Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна церква. *Вітчизна*. 1989. №12. 166–175.

15. Фігурний Ю. Державницька та етнокультурна діяльність Петра Калнишевського в контексті агресивної політики Росії щодо України і українців у другій половині XVIII ст. *Часопис української історії*. Київ, 2016. Спецвипуск 34. 51–59.

16. Фігурний Ю. Ідея соборності України: минуле й сьогодні. *Часопис української історії*. Київ, 2018. Вип. 37. 50–61.

17. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнації Української Православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання». Чикаго, Іллінойс, 2002. 622 с.

18. Центральний державний архів вищих органів і управління України. Ф. 3984. О. 1, 3.

19. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні. Київ, 1995. 66 с.

20. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ, 1999. 324 с.

References

1. Botsiurkiv B. (1992). *Problemy doslidzhennia istorii relihii ta tserkvy v Ukraini u mizhvoiennyi period: dzherela ta yikh opratsiuvannia* [Problems of the study of the history of religion and churches in Ukraine in the interwar period: sources and their elaboration]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv. Vyp. 1. T. 4. 285–294. (in Ukrainian).

2. Vysoven O. (2017). *Rol hromad Yevanhelskykh khrystyian-baptystiv u rusi oporu radianskomu totalitarnomu rezhymu ta vidnovlenni derzhavnosti Ukrainy* [The Role of Evangelical Baptist Communities in the Movement of Resistance to the Soviet Totalitarian Regime and the Restoration of Ukrainian Statehood]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vol. 21. Kyiv: «Milenium». 32–36. (in Ukrainian).

3. Vlasovskiy I. (1998). *Narys istorii Ukrainy Pravyoslavnoi Tserkvy: u 4-kh t. 5 kn. Repryntne vydannia 1961 roku* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church: in 4 volumes 5 books. Reprint edition of 1961]. Kyiv: Lybid. Tom 4. (KhKh st.). Ch. I. 368. (in Ukrainian).

4. Voronyn O. (1992). *Istorychnyi shliakh UAPTs* [Historical Way of the UAOC]. Kensinhon: Voskresinnia. (in Ukrainian).

5. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, (1935-1937). F. 16. O. 1. S. 32. Dokumenty (dovidky) dopovidi, spetspovidomlennia upravlinnia UNKVS po Odeskii, Kyivskii, Vinnytskii, Chernihivskii oblastiakh do NKVS URSS pro operatyvno-slidchu robotu po liniu tserkvy* [The sectoral state archive of the Security Service of Ukraine. F. 16. O. 1. C. 32. Documents (certificates) of the report, special messages of the control over the UNHCR in the Odessa, Kiev, Vinnytsya, Chernihiv regions to the NKVD of the Ukrainian SSR on operative and investigative work along the line of the church of 1935-1937]. (in Ukrainian).

6. Zinchenko A. (1997). *Vyzvolytysia viroiu. Zhyttia i diiania mytropolyta Vasylia Lypkivskoho* [Liberated by faith. Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]. Kyiv: Vydavnytstvo «Dnipro». (in Ukrainian).

7. Zinchenko A. (2003). *Ierarkhy Ukrainy tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy* [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Nikolai Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky.]. Kyiv: Ukrainiska Vydavnycha Spilka. (in Ukrainian).

8. Kyrydon A. (2005). *Chas vyprovuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo v radianskii Ukraini 1917-1930-kh rokiv* [Time of trial: state, church, society in Soviet Ukraine 1917–1930 s.]. Ternopil. (in Ukrainian).

9. Krasilnikova O. (2017). *Ukrainskyi tserkovno-pravyoslavnyi rukh: istorychni peredumovy* [Ukrainian Church-Orthodox Movement: Historical Background. Orthodoxy in Ukraine: A collection of materials from the VII International scientific conference]. *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy II Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv. Ch. 2. 7–13. (in Ukrainian).

10. Pyliavets L. (1990). *Avtokefalna pravoslavna tserkva v Ukraini* [Autocephalous Orthodox Church in Ukraine]. *Liudyna i svit*. Kyiv. № 5. 19–24. (in Ukrainian).

11. Ponomarov V. (2009). «*Ne biitesia!*» *Tsomy slovamy Khrysta zvernuvsia do zaliakuvanykh chekistamy delehativ tserkovnoho Soboru mytropolyt Vasyl Lypkivskiy* [«Do not be afraid!» These words of

Christ turned to the intimidated caretakers of the church council delegates Metropolitan Vasyl Lypkivsky.]. *Dzerkalo tyzhnia*. №11. (739). (in Ukrainian).

12. Prelovska I. (1997). *VPTsR – orhanizatsiinyi oseredok UAPTs (1917-1921) Ukrainyskyi tserkovno-vyzvolnyi rukh i utvorennia Avtokefalnoi Pravyoslavnoi Tserkvy* [VPTSR – organizational center of the UAOC (1917-1921) Ukrainian Church-Liberation Movement and the formation of the Autocephalous Orthodox Church]. *Materialy naukovoï konferentsii*. Kyiv. 29–49. (in Ukrainian).

13. Subtelnyi O. (1993). *Ukraina: istoriia* [Ukraine: History]. *Pereklad z anhliiskoi*. 3-tie vydannia pererob. i dop. K: Lybid. (in Ukrainian).

14. Turchenko F., Ihnatusha O. (1989). *Ukrainska avtokefalna tserkva* [Ukrainian Autocephalous Church. Homeland]. *Vitchyzna*. №12. 166–175. (in Ukrainian).

15. Fihurnyi Yu. (2016). *Derzhavnytska ta etnokulturna diialnist Petra Kalnyshevskoho v konteksti ahresyvnoi polityky Rosii shchodo Ukrainy i ukrainsiv u druhii polovyni XVIII st.* [State and ethno-cultural activities of Peter Kalnyshevsky in the context of Russia's aggressive policy towards Ukraine and Ukrainians in the second half of the seventeenth century]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv. Spetsvypusk. 34. 51–59. (in Ukrainian).

16. Fihurnyi Yu. (2018). *Ideia sobornosti Ukrainy: mynule y sohodennia* [The idea of the unity of Ukraine: past and present]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv. Vol. 37. 50–61. (in Ukrainian).

17. Khomchuk O. (2002). *Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatsii Ukrainy Pravyoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopolskoho vyznannia»* [Church outside the church fence. Breakdown and destruction of the Ukrainian Orthodox Church in search of «Constantinople's recognition»]. Chykhah, Illinois. (in Ukrainian).

18. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv i upravlinnia Ukrainy* [Central State Archives of Supreme Bodies and Administration of Ukraine]. F. 3984. O. 1,3. (in Ukrainian).

19. Shyp N. (1995). *Tserkovno-pravyoslavnyi rukh v Ukraini* [Church Orthodox Movement in Ukraine]. Kyiv. (in Ukrainian).

20. Shuba O. (1999). *Relihiia v etnonatsionalnomu rozvytku Ukrainy (politohichnyi analiz)* [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv. (in Ukrainian).